

ПСИХОЛОГІЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В.С. Медведєв,
професор кафедри практичної психології
Київського національного університету
внутрішніх справ доктор психологічних
наук, професор;

О.М. Шевченко,

викладач Київського національного уні-
верситету імені Тараса Шевченка канди-
дат психологічних наук

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

*Розглянуто механізми психологічного захисту, що функ-
ціонують у повсякденній практиці будь-якої людини і залиша-
ються при цьому мотивом поведінки, прихованим від неї самої
та від невідготовленого спостерігача. Проаналізовано вплив
особливостей психологічного захисту на організацію діяльності
працівників органів внутрішніх справ.*

Підвищення вимог до професійних якостей працівників ОВС робить актуальною проблему напрацювання навичок психологічного захисту у контексті їх психолого-педагогічної підготовки, а також слухачів вищих навчальних закладів системи МВС. Важливість цього питання у службовій діяльності обумовлена різноманітними екстремальними, "складними" ситуаціями: стресами, конфліктами, фрустрацією, кризами та ін. Усі вони характеризуються як критичні для людини. Їх наслідком є невідповідність між вимогами психосоціального середовища та можливостями людини. Відчувається розрив у вигляді перешкоди, відсутності способів або відстрочок у реалізації мети, необхідності інтенсифікації діяльності (не лише оперативного, але й продуктивного реагування), депривації (неможливості задоволення біологічних потреб або втрати почуття власної значимості) та ін.

Для розробки практики психологічної допомоги, будь то психотерапія, корекційна, тренінгова робота або консультування, фахівцеві, що має справу з психологічним захистом особистості, надзвичайно важливо вирішити для себе проблему усвідомленості-неусвідомленості цього явища.

Теорія і практика психоаналізу завжди вирішувала це питання однозначно, зараховуючи функціонування психологічного захисту в цілому й окремих її механізмів винятково до компетенції несвідомого. Сучасні дослідження, що намагалися розширити психологічний зміст захисних процесів, позбавили проблему усвідомленості настільки завидної однозначності її вирішення. Іноді - при спробі диференціювати витіснення (repression) і придушення (suppression) - перше розглядається як усвідомлений варіант останнього. Р. Плутчик, С. Платман і Е. Боярін до усвідомлених варіантів психологічного захисту відносять широко досліджувані в останні десятиліття стилі самовладання (coping).

Невирішеність проблеми свідомого або несвідомого включення механізмів психологічного захисту тісно вплетена до загального контексту проблеми співвідношення усвідомленого й неусвідомленого у психіці й багато в чому визначається нерозведеністю понять "свідоме"- "усвідомлюване", "несвідоме"- "підсвідоме"- "неусвідомлюване" [6].

Співвідношення свідомого і несвідомого пов'язане з тим, наскільки людина відображає об'єктивні умови, в яких протікає її активність. У цьому розумінні "рівень свідомості прямо пропорційний глибині зв'язків, що відбиваються" [3, с. 136]. Такий підхід до проблеми дає можливість розглядати питання усвідомленості психологічного захисту крізь призму тих об'єктивних зв'язків і умов, що у принципі можуть бути відображені суб'єктом у ході використання ним особистісних захисних заходів.

І.Д. Стойков [7] наголошує, що у момент дії психологічного захисту особистості її механізми неусвідомлені, але за певних умов надалі зміст психологічного захисту може бути усвідомлений і критично оцінений.

К. Перрі, аналізуючи зміст і функції кожного з 26 виділених ним захисних механізмів, зупиняється на елементах, що залишаються у полі усвідомлення суб'єкта у ту мить, коли він користується будь-яким видом захисту. Наприклад, якщо мова йде про використання проекції, то людина не відображає у своїй свідомості тих афектів та імпульсів, яких вона реально зазнає сама, але приписує іншому об'єктові. При проективній ідентифікації (коли індивід бачить іншу людину як таку, яка несе загрозу і реагує на цю уявлювану загрозу нападом, вважаючи тим самим свої дії виправданими) він цілком усвідомлює ці афекти й імпульси. Неусвідомленим залишається момент атрибуції своєї поведінки.

Думка про часткове усвідомлення психологічного захисту цілком відповідає поглядам Н.І. Рейнвальд. Вона відзначає, що "... усвідомлене людиною в одному плані (наприклад, усвідомлення безпосередньої мети своєї діяльності, прогноз її найближчих результатів) може не включатися нею у більш широке коло стосунків, залишаючись у цьому змісті неусвідомленим" [3, с. 137]. Але так чи інакше у полі усвідомлення можуть знаходитися лише окремі елементи: імпульси, почуття, оцінки, поведінка. Безпосередній же момент запуску захисного механізму, тобто власне захисний компонент: переадресування афектів і думок, підміна одних цінностей іншими, трансформація поведінки й ін. - не є об'єктом усвідомлення.

Понятійної плутанини, на наш погляд, можна було б частково уникнути, залишивши за механізмами психологічного захисту прерогативу несвідомого функціонування (так, як і трактувалося споконвічно у психоаналізі). Водночас як для визначення усвідомленого включення суб'єктом захисних засобів сучасна психологія має й інші поняття, наприклад, "захисні стратегії особистості", "механізми самовладання (coping)", "стратегії самовладання".

Імовірно, будь-який захисний механізм може бути використаний людиною неусвідомлено й усвідомлено (цілеспрямовано). Однак тоді слід говорити і про різну статусну характеристику цього механізму в одному й іншому випадку.

Так, наприклад, механізмом заміщення (заміна об'єкта, що викликає ті або інші почуття й імпульси, на інший, менш небезпечний, об'єкт) людина може користуватися неусвідомлено. При цьому об'єкт реального сплеску почуттів може бути живим або бездушним (іграшки, посуд, папір і т.п.). Очевидний різний адаптивний потенціал заміщення при використанні як "підмінних" об'єктів іншої людини і неживого предмета. Важко прогнозувати сприятливі стосунки особистості із середовищем при систематичному сплеску зміщених агресивних імпульсів на оточуючих людей, незважаючи на те, що одержувана при цьому розрядка почуттів, за К. Перрі, приносить більше задоволення, ніж при включенні будь-якого іншого невротичного механізму захисту.

Знаючи високий потенціал реагування, що властивий механізму заміщення, психологи і психотерапевти нерідко ставлять одним із завдань своєї корекційної і терапевтичної роботи навчання клієнтів цілеспрямовано, тобто усвідомлено, застосовувати його. Заміщуючу функцію несуть, наприклад, "чучело начальника" у психологічній практиці японських підприємств, глина, папір, фарби у практиці арттерапії.

Виникає запитання. Чи можна у цих випадках говорити про психологічний захист у його ортодоксальному розумінні? На думку авторів, йдеться про два різні психічні явища. *Усвідомлене* включення захисних механізмів, будь то заміщення, компенсація або щось інше, *відрізняється* від *неусвідомленого*, як мінімум, трьома *позиціями*:

1) наявністю визначеної послідовності дій, що може бути описана суб'єктом, причому один із кроків цієї послідовності-констатація своїх почуттів і імпульсів- зовсім не обов'язково і на-вряд чи є складовою частиною неусвідомленого функціонування психологічного захисту;

2) принциповою можливістю навчитися його використанню, подібно формуванню навички;

3) більш високим рівнем відповідальності суб'єкта за його використання.

Таким чином, цілеспрямоване (усвідомлене) використання людиною засобів психологічного захисту доцільно описувати ін-шим терміном, наприклад, "стратегія самовладання" (coping strategy). Очевидні родовидові стосунки між цим поняттям і понят-тям "механізм психологічного захисту": перше ("стратегія само-владання") є більш широким і містить у собі механізми психологі-чного захисту як один зі способів реалізації цієї стратегії. Можна стверджувати, що проєкція або заміщення можуть стати частиною конфронтуючої стратегії самовладання (Confrontive Coping), ізоля-ція, уникнення, заперечення - частиною стратегії віддалення (Distancing Coping) і т.д.

Вирішення питання про позитивний або негативний ефект механізмів психологічного захисту представлено у літературі до-сить суперечливими позиціями. З одного боку, незмінно підкрес-люється їхній захисний характер (допомагає осилити дійсність, за-побігає дезорганізації і дезінтеграції поведінки [5], підтримує нор-мальний психічний статус). З іншого боку, за поняттям механізмів психологічного захисту закріпилися і такі руйнівні характеристики, як неадекватні способи адаптації [7], що обумовлюють патологічні комунікації, які послаблюють реальний контакт особистості з дійс-ністю, збіднюють розвиток особистості і навіть сприяють вироб-ленню девіантної поведінки [2].

Суперечливість функцій психологічного захисту зазначаєть-ся Р.М. Грановською: "Сприяючи адаптації людини до свого внут-рішнього світу і психічного стану (оберігаючи прийнятний рівень власної гідності), вони можуть погіршити пристосованість до зов-нішнього соціального середовища".

Наявність таких суперечностей наштовхує на думку, що один із важливих напрямів дослідження психологічного захисту особистості полягає у спробі визначити критерії й умови конструктивного функціонування механізмів психологічного захисту. Це дозволить внести достатню визначеність у проблему їхньої ефективності.

Доречно розпочати розв'язання зазначеної проблеми одним з основних постулатів гуманістичної психології, відповідно до якого психіка у цілому, й особистість у тому числі, мають споконвічно конструктивний характер. На думку Г. Олпорта, особистість, яка нормально функціонує, має "найсильніше прагнення до пошуку і вирішення усе більш важких проблем" [1, с. 3]. А. Маслоу і К. Роджерс розглядають як базову тенденцію до самоактуалізації і самовдосконалення. Особистість, дотримуючись закону самозбереження, на будь-якому рівні усвідомлення прагне максимально конструктивно досягти результату, що не означає, звичайно, що він також буде максимально ефективним.

А. Маслоу вважає критеріями конструктивних реакцій їх детермінацію вимогам соціального середовища, спрямованість на розв'язання визначених проблем, однозначну мотивацію та чітку постановку мети, усвідомленість поведінки, наявність у прояві реакцій певних змін внутрішньоособистісного характеру і міжособистісної взаємодії. Ознаками неконструктивної реакції є, на його думку, агресія, регресія, фіксація і т.п. Ці реакції не усвідомлюються і спрямовані на усунення неприємних переживань зі свідомості, реально не вирішуючи самих проблем. Механізми психологічного захисту у розумінні А. Маслоу не можуть бути конструктивними. Однак, незважаючи на свою основну неконструктивність, у деяких випадків (наприклад, в умовах дефіциту часу й інформації) ці реакції мають значення діючого механізму самопомоги.

Аналізуючи проблеми адаптації, А.А. Реан розглядає, наприклад, такий механізм самопомоги: "...екстернальність, будучи менш ефективним особистісним конструктом (стратегією), ніж інтернальність, у визначених умовах стає необхідною. У деяких ситуаціях (множинність невдач, промахів, провалів) формується так звана захисна екстернальність, що дозволяє зберегти особистості самовизнання, самоповагу і достатньо прийнятну самооцінку".

Багато теоретиків особистості вбачають у відсутності психологічного захисту критерій особистісної зрілості, поміж таких факторів, як самототожність, самоідентичність, конгруентність "Я до-свідові". Водночас клінічна психологія пов'язує недостатню психологічну захищеність з розвитком невротичних симптомів і психосоматичних ексцесів. Згідно з Е. Еріксоном, недостатня психологі-

чна захищеність індивіда стає однією з причин конфлікту особистості й соціуму.

Психологічна захищеність визначається нами як сталий емоційно-позитивний стан, що ґрунтується на усвідомленні людиною стабільної можливості задоволення своїх базових особистісних потреб через фахову самореалізацію у професійній діяльності та забезпечується почуттям належності до сталої професійної спільноти, особистісними можливостями, реалістичним рівнем прагнень. Отже, професійна захищеність працівників ОВС, передусім, полягає у тому, що сама їх діяльність повинна мати максимальний рівень безпечних умов та організації роботи [9]. Отже, адаптованість працівників ОВС, а саме адаптивний характер реагування, може розглядатися як критерій ефективного функціонування психологічного захисту. Аналогічні погляди висловлює І.Б. Дерманова, яка вбачає у психологічному захисті "не тільки феномен, що широко спостерігається, але й рівноцінний спосіб адаптації, і якщо він не стає єдиним, то неправомірно приписувати йому клінічний характер". Це означає, що, якщо використання працівником ОВС механізмів психологічного захисту є успішним у соціально-психологічній адаптації (внутрішній і зовнішній), то можемо говорити про конструктивний характер цього захисту, про оптимальний рівень його функціонування.

Очевидно, важко заперечувати споконвічний пристосувальний характер психологічного захисту, тому що згідно з визначенням він виконує для психіки функцію самозбереження. Здійснюючи адаптивну перебудову сприйняття й оцінки, психологічний захист веде до внутрішньої гармонії, рівноваги й емоційної стійкості [7], підтримує цілісність самосвідомості, без яких у принципі не можна говорити про позитивний результат адаптаційного процесу. Причому це зауваження стосується не тільки так званих зрілих форм психологічного захисту, до яких за традицією відносять інтелектуалізацію, компенсацію [2, 5], гумор, самоствердження, антиципацію, альтруїзм і деякі інші. Однаково це стосується і самих ранніх у плані онтогенетичного формування і найменш зрілих механізмів захисту, яким є, зокрема, заперечення. Багато дослідників поведінки людей у складних стресових ситуаціях [1] вважають заперечення (незгоду визнавати травмуючу реальність) одним із поширених прийомів самозбереження, вбачаючи у ньому психологічний бар'єр на шляху руйнівного проникнення трагізму у внутрішній світ людини, у її ціннісно-смыслову концептуальну систему. Заперечення дозволяє працівникам ОВС опрацювати трагічні ситу-

ації малими дозами, які поступово асимілюються значенневою сферою особистості.

Витіснення виконує свою охоронну функцію, не допускаючи у свідомість бажання, які не співпадають із моральними цінностями, і забезпечує тим самим пристойність і розсудливість. Проекція та інтродекція забезпечують взаємодію особистості з навколишнім соціальним середовищем, створюють незамінне для процесу соціалізації відчуття ототожнення. Сублімація і реактивні утворення також сприяють соціалізації індивіда, завдяки демонстрації і накопиченню соціально прийнятного досвіду.

Водночас є факти того, що за певними обставинами і зрілі, і незрілі форми психологічного захисту носять деструктивний характер.

Таким чином, більшість авторів обмежується констатацією самого факту неоднозначної і навіть суперечливої ролі захисних механізмів. І лише деякі намагаються окреслити фактори, за якими "механізми психологічного захисту, що розвиваються в онтогенезі як засобу адаптації і вирішення конфлікту,... можуть забезпечувати прямо протилежний стан дезадаптації та перманентного конфлікту" [2, с. 15].

Аналізуючи значення механізмів соціального сприйняття, таких як ідентифікація, стереотипізація, фізіогномічна редукція, В.С. Агеєв зазначає, що всі ці механізми мають важливе пристосувальне значення як в еволюційному, так і в соціальному плані. На їхній основі надалі надбудовуються більш тонкі і складніші механізми. Але всі вони мають свій зворотний бік, володіючи відомими обмеженнями. При виході за їхні межі пристосувальна функція змінює свій знак, і зі зручного засобу розуміння ці механізми перетворюються у перешкоду щодо адекватного пізнання іншої людини.

Аналогічну полярність можна зазначити і під час розгляду інших психологічних феноменів. Так, агресія з точки зору самозбереження має конструктивний характер, з точки зору підтримки соціальних контактів- деструктивну. Складність розпізнання межі між цими полюсами відзначається у ряді досліджень [8].

Доцільно провести у такому контексті паралель між агресією, механізмами соціального сприйняття і механізмами психологічного захисту працівника ОВС. Існують обмеження або рамки, всередині яких психологічні захисти виявляються корисними і, можливо, незамінними, але за межами яких варто говорити лише про їхній деструктивний характер.

Розглянемо процес, у якому робота механізмів психологічного захисту сприяє або не сприяє подальшій соціально-психоло-

гічній адаптації працівника ОВС. На позитивному полюсі функціонування психологічного захисту можна констатувати такі емоційні й когнітивні явища, як зниження або повне позбавлення страху, тривоги, емоційна стабільність, збереження почуття власної гідності, підтримка внутрішньої цілісності оцінок. Усі ці явища визначають позитивний зміст образу "Я суб'єкта": його самовідчуття, самосприйняття і самооцінку. Тобто можна говорити про успішну внутрішньоособистісну адаптацію (внутрішня адаптація). І, як результат цього, - економія сил, виграш часу, зняття напруженості, відчуття гармонії з навколишнім світом.

Для того, щоб схема конструктивного функціонування механізмів психологічного захисту стала повною, внутрішньої адаптації недостатньо. Необхідно, щоб був досягнутий певний рівень зовнішньої, власне соціально-психологічної адаптації. Можна виділити кілька умов, що сприяють переростанню внутрішньої адаптації, досягнутої засобами психологічного захисту, у зовнішню.

Індивідуально-особистісні умови:

гнучкість психологічного захисту (працівник ОВС має володіти великим арсеналом психологічного захисту, не застосовуючи вигідне користування одним-двома механізмами у всьому різноманітті життєвих ситуацій);

помірна інтенсивність (частота) використання психологічного захисту.

Ситуативні умови:

усвідомлення факту використання психологічного захисту і його подолання за допомогою аналізу власної поведінки (розвиток відповідної здатності часто є однією з цілей групової й індивідуальної психотерапії);

"вимикання" психологічного захисту за рахунок пом'якшення зовнішніх обставин (наприклад, реванш після невдачі або зникнення конфліктної ситуації);

переключення працівника ОВС на адаптивні дії незахисного характеру (наприклад, реальне вирішення проблеми), навіть якщо факт застосування того або іншого механізму психологічного захисту у свідомості не відображений.

При дотриманні зазначених умов на етапі досягнення працівником ОВС внутрішньої адаптації механізми психологічного захисту виконують адаптивну функцію. Недотримання даних умов різко підвищує ймовірність прояву дезадаптивного значення психологічного захисту. Накопичення працівником ОВС хибного сприймання реальності сприяє його дереалізації і формуванню неадекватної поведінки, що призводить до конфлікту із середовищем.

При цьому на негативному полюсі функціонування механізмів психологічного захисту виникають відчуття ізольованості, незрозумілості, ворожості оточуючого світу, ірраціональні ідеї щодо свого місця у соціумі. На відміну від відповідних емоційно-когнітивних характеристик позитивного полюсу, що пов'язані у працівника ОВС з успішним типажем самого себе, позначені характеристики негативного полюсу визначають більшою мірою негативний образ соціуму. Як наслідок, зниження активності, зростання психічної напруженості, ускладнення у розвитку особистості працівника ОВС, невротичні розлади, є ознакою явної дезадаптації працівника ОВС.

У цілому, детальний аналіз психологічних захистів з точки зору їхнього адаптивного потенціалу дозволяє розширити думку про проблему психологічної захищеності працівників ОВС і більш ґрунтовно враховувати особистісні ресурси під час соціально-психологічної та професійної адаптації.

Список використаних джерел

1. *Анциферова Л.И.* Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита // Псих, журнал. - 1994. - Т. 15. - № 1. - С. 3-18.

2. *Гребенников Л.Р.* Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика: Дисс. ... на соиск. учен. степ. канд. псих, наук: 19.00.07. - М., 1994. - 202 с.

3. *Рейнвальд Н.И.* Психология личности.- М.: Изд. ун-та дружбы народов, 1987. - 200 с.

4. *Ротенберг В.С.* Психологические проблемы психотерапии // Псих, журнал. - 1986. - Т. 7. - № 3. - С. 111-118.

5. *Романова Е.С., Гребенников Л.Р.* Механизмы психологической защиты. Генезис. Функционирование. Диагностика. - Мытищи: Изд. "Талант", 1996. - 144 с.

6. *Симонов П.В.* О природе неосознаваемого психического // Псих, журнал. - 1986. - Т. 7. - № 2. - С. 145-148.

7. *Стойкое И.Д.* Анализ защитных проявлений личности: Дисс. ... на соиск. учен. степ. канд. псих, наук: 19.00.01.- М., 1986.-160 с.

8. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. - М.: Республика, 1994. - 446 с.

9. *Шевченко ОМ.* Напрями та засоби забезпечення професійної захищеності практичних психологів ОВС України: Дис. ... на здобуття вчен. ступ. канд. псих, наук: 19.00.06. - К., 2006. - 13 с